

Bevezetés

„Ismerem azoknak a prédikátoroknak szomorú történetét, akiket gályarabságra ítélték, s akiknek emléke elevenen él ebben a gyülekezetben. Sok ilyen tragikus eseményt idézhet föl emlékezetünk.” – e szavakkal emlékezett meg II. (Szent) János Pál pápa történelmi látogatása során Debrecenben.¹ A várost sokszor említik „kálvinista Rómaként” Magyarországon, a magyar protestáns történelemben és kultúrában betöltött kiemelkedő szerepe miatt. Ezért is volt a pápa látogatása nagy jelentőségű, aki a beszédet követően a gályarabságra ítélt magyar protestáns lelkészek emlékoszlopánál koszorút helyezett volna el. A protestáns lelkészek elleni 1674. évi per valóban mai napig kiemelkedő helyet foglal el a magyarországi protestáns emlékezetkultúrában. Ez aligha csodálható: a per a 17. század végi magyar történelemnek egyik fontos mérföldköve volt. Az 1663–64-es Habsburg–török háborút lezáró vasvári béke felháborodást és nyugtalanságot szült a magyar arisztokráciában és a társadalom szélesebb rétegeiben egyaránt. A szervezkedő főurak (Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Péter horvát bán, Frangepán Ferenc és I. Rákóczi Ferenc) katolikusok voltak, és mozgalmukról a katolikus főpapok is tudtak, sőt némelyek (például Lippay György esztergomi érsek) támogatták is azt. Az egyre inkább Habsburg-ellenes mozga-

Mihalik Béla Vilmos

A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS LELKÉSZEK ELLENI 1674. ÉVI PER ÉS A BÉCSI UDVAR

¹ A pápa beszédének teljes szövege elérhető a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia hivatalos oldalán: II. János Pál pápa Debrecenben, *katolikus.hu*, 1991. 08. 18. URL: <https://katolikus.hu/dokumentumtar/ii-janos-pal-pa-pa-debrecenben> Utolsó letöltés: 2024. 09. 02.

lom összeesküvéssé ért, és bár Wesselényi nádor 1667-ben meghalt, társai 1670-ben fellázadtak a Habsburg uralom ellen. A felkelés még szinte el sem kezdődött, de már el is bukott – 1671-ben a három főurat (Nádasdy, Zrínyi, Frangepán) kivégezték. A választott erdélyi fejedelmet, I. Rákóczi Ferencet csak édesanyja, Báthory Zsófia bécsi kapcsolatai és a Habsburg udvarnak fizetett hatalmas váltságösszeg mentette meg.²

A Habsburg udvar számára úgy tűnt, hogy eljött a kedvező pillanat a magyar rendek és az uralkodó duális rendszerének felszámolására, és egy központosító politika véghezvitelére. Bécsből Johann Caspar von Ampringen, a Német Lovagrend nagymesterének személyében kormányzót neveztek ki a Magyar Királyság élére, új adópolitikát vezettek be, és a felkelésben való részvétel miatt elsősorban Felső-Magyarországon jelentős nemesi birtokok elkobzását kezdték meg, az ország a császári csapatok megszállása alá került. Az eljárás alá vont és birtokaiktól megfosztott nemesek, a végvárakból elbocsátott magyar katonaság és a társadalom más csoportjai is Erdélybe és az Oszmán Hódoltság területére menekültek. A menekültek köréből kibontakozó „bujdosó”, majd kuruc mozgalmak 1672-től közel négy évtizeden át jelentettek állandó fenyegetést a Habsburg-uralom számára.³ Az 1670-es évek végétől ismét felszálló újabb oszmán támadás veszélye és a Thököly vezette kuruc támadás árnyékában a bécsi udvar 1681-ben végül kénytelen volt a magyar rendekkel kiegyezni a soproni országgyűlésen.⁴ A Wesselényi-összeesküvés bukásától a soproni országgyűlésig tartó tíz esztendő (1671–1681) a magyar protestáns emlékezet gyászévtizedként (Trauerdekade) tartja számon: ennek egy csúcspontja volt a protestáns prédikátorok elleni 1674. évi tömeges per.

Magáról a perről, annak előzményeiről és következményeiről könyvtárnyi szakirodalom keletkezett az elmúlt másfél évszázadban. A legfontosabb kutatások közül most csupán négyet emelnék ki, amelyek a per előzményeit tekintve kiemelkedően fontosak. Az első és máig legmeghatározóbb Benczédi László 1975-ben megjelent tanulmánya. Benczédi a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban talált iratok alapján térképezte fel a felső-magyarországi kamarai és a katolikus egyházi vezetők 1673 eleji kassai tárgyalását. Ezeken a tárgyalásokon fogalmazódott meg a protestáns lelkészek kiűzésének szándéka a Magyar Királyság területéről. Az így kialakuló „kassai modell” előképe lett az 1673. őszi és az 1674. évi nagy pernek. Benczédi a kassai tervezetet a bécsi udvar politikai frakciói között folyó vita kontextusában értelmezte. A bécsi udvarban két nagy irányzat küzdött egymással. Az egyik politikai csoport az adópolitika reformját sürgette, hogy minél jobban kiaknázzák a Habsburg udvar számára a Magyar Királyság gazdasági erőforrásait. A másik párt az egyházpolitikában akart áttörést elérni, hogy egy átfogó ellenreformációs politikával megtörjék a magyaror-

² A Wesselényi-szervezkedésről mai napig alapvető munka: PAULER Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, 1–2 kötet, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1876.

³ BENCZÉDI László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon, 1664–1685*, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Értekezések a történelmi tudományok köréből* 91, 1980.

⁴ PÁLFFY Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban, *Történelmi Szemle*, 57. évfolyam, 2015/1, 51–65.

szági protestáns egyházat és nemességet. A kassai események és az ott született tervek az utóbbi párt erősödését segítették.⁵

Hasonlóképpen alapvető és megkerülhetetlen Péter Katalin tanulmánya, amely rámutatott, hogy a protestánsok ellen már az 1670-es évek elején egyéni perek indultak meg. Ezek az egyes lelkészek elleni perek több lépcsőfokon keresztül váltak egy kollektív, tömeges eljárássá, amely az 1674. évi perben érte el csúcspontját. Péter Katalin ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a gályarabságra ítélt lelkészek pere csupán egy volt a sok közül, amit valójában a lelkészek állhatatossága és hősies kiállása emelt történelmi jelentőségűvé.⁶

S. Varga Katalin találta meg a per eredeti jegyzőkönyvét az Esztergomi Prímási Levéltárban. A pert jegyzőkönyvét forráskiadásban publikálta, az ehhez írt előszavában alaposan vizsgálta azokat a főbb vádakat, amelyek a Péter Katalin által említett első perekben is megjelentek, és a bécsi udvar és a katolikus főpapság a protestáns lelkészekkel szemben felhasznált.⁷ S. Varga új, nem ismert vagy fel nem használt, jellemzően kormányzati források felhasználásával a két fő vádat alaposan vizsgálta. Az egyik alapvető vád a lázadás volt, amely összemosta a magyar arisztokraták Habsburg-ellenes összeesküvését, a Wesselényi-mozgalmat és a protestáns lelkészi kart. A másik fő vádpont a törökösség (*turcismus*), ami a korabeli magyar felfogásban az oszmán hódítókkal való kollaborációt jelentette. Azt vizsgálta, hogy ez a két fő vádpont hogyan fonódott össze és terjedt ki fokozatosan az egész lelkészi karra 1674-re.

A 17. századi orosz történelem kiváló kutatója, Georg B. Michels a népi politika és népi erőszak kérdését vizsgálva bukkant a magyarországi Habsburg-ellenes felkelés történetére, amelyet hasonló orosz eseményekkel vetett egybe.⁸ A mikrotörténeti megközelítésű vizsgálat egyre inkább a pert megelőző évek, elsősorban a „bujdosók” mozgalmának 1672. évi Habsburg-ellenes felső-magyarországi felkelése felé fordult. A bujdosók magját azok a felső-magyarországi protestáns kismesek adták, akik a Wesselényi-összeesküvés bukását követően a Habsburg megtorlás elől Erdélybe és az oszmán területekre menekültek. E társadalmi réteg tehát már valóban szoros kapcsolatot ápolt a protestáns lelkészi karral. Michels emiatt a ma Szlovákiában található Sabinov (Kisszeben) protestáns lelkészek elleni első perét és nyomozását tárta fel. Michels azt kívánta ezzel megvizsgálni, hogy a lelkészek ellen megfogalmazott vádak

⁵ BENCZÉDI László: A prédikátorperek történeti háttere I., *Theológiai Szemle*, 18. évfolyam, 1975/7–8, 199–206.; Uő.: A prédikátorperek történeti háttere II., *Theológiai Szemle*, 18. évfolyam, 1975/9–10, 264–267.

⁶ PÉTER Katalin: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben, in Uő.: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, *A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai* 8, 1995, 200–210.

⁷ S. VARGA Katalin: *Vitetnek ítélőszékére... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, Pozsony, Kalligram, 2002, 11–38. S. Varga Katalin a peranyag szövegeit széles kontextusba ágyazva alaposan, összehasonlító módon elemezte egy külön kötetben: S. VARGA Katalin: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés*, Budapest, Universitas Kiadó, *Historia litteraria* 24, 2008.

⁸ MICHELS, Georg B.: Rituals of Violence: Retaliatory acts by Russian and Hungarian Rebels, *Russian History*, 35. évfolyam, 2008/3–4, 383–394.

mennyiben lehettek igazak. Kutatásának azonban talán egyik legfontosabb hozadéka az volt, hogy a vizsgálat kereteibe bevonta a szabad királyi városok ügyét, az erre vonatkozó forrásokat. Az evangélikus többségű szabad királyi városok elleni fellépés, főként pedig a felső-magyarországi városokra kimért büntetések kérdése ugyanis szorosan egybefonódott a lelkészek elleni per előkészítésével.⁹ Michels legfrissebb könyvében a Habsburgok és az Oszmán Birodalom között 1664-ben létrejött vasvári békét követő évtizedet vizsgálta.¹⁰ Kutatása szerint a magyar határterületekre kiterjedő oszmán befolyás, a Habsburg hatalom agresszív gazdaság-, illetve egyházpolitikája, az újabb oszmán hadjárat folyamatos fenyegetése abba az irányba tolták a magyar társadalmat és nemességet, hogy az Oszmán Birodalom alá való betagozódás valós alternatívaként merült fel. Ez viszont valóban kimerítette volna a korabeli magyar joggyakorlatban bünként értelmezett törökösség (*turcismus*) fogalmát, amit a magyar katolikus főpapság és a bécsi udvar valóban fel is használt a protestáns prédikátorok perében.

Az utóbbi évtizedekben az újabb kutatások lényegében Benczédi eredményein alapultak, az 1673. évi február eleji kassai tárgyalásokat tekintve a per közvetlen előzményeinek. Azonban kronológiailag egy fontos kérdés megválaszolatlan maradt: mi történt 1673. február 12., Szegedy Ferenc Lénárd egri püspök, Volkra Ottó Ferdinánd Teofil a Szepesi Kamarát vezető adminisztrátor és Holló Zsigmond kamarai tanácsos kassai tanácskozását követően egészen 1673 szeptemberéig, amikor Szelepcsényi György esztergomi érsek megindította az első tömeges pert 33 prédikátor ellen? Miként maradt a kassai tervezet fél éven át a politikai napirenden, és hogyan zajlott annak bécsi udvari recepciója? Új források bevonásával a korábbi kutatási eredmények továbbgondolására törekszünk.

Összeesküvés, felkelés, bosszúvágó

1664. augusztus 1-jén a Raimundo Montecuccoli vezette császári csapatok az európai segédcsapatokkal kiegészülve fényes győzelmet arattak az oszmánok felett Szentgotthárdnál. A Habsburgok megbízottja azonban pár nappal a győzelem után mégis békét kötött a törökkel. A háborút lezáró vasvári békét már a kortársak is „rossz békének” tartották, később a 19. századi magyar történetírás álláspontja nyomán a „szégyenteljes” jelző rögzült a közvélekedésben egészen napjainkig.¹¹ Nemcsak a bécsi udvarnak a béke körüli „titkolózása”, de a békeegyezmény pontjai is elkeseredésre adtak okot. A legnagyobb problémát a határok bizonytalansága okozta, amit a követke-

⁹ MICHELS, Georg B.: Az 1674. évi prédikátorper történetéhez, *Történelmi Szemle*, 55. évfolyam, 2013/1, 55–78.

¹⁰ MICHELS, Georg B.: *The Habsburg Empire under Siege. Ottoman Expansion and Hungarian Revolt in the Age of Grand Vizier Ahmed Köprülü (1661–76)*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 2021.

¹¹ R. VÁRKONYI Ágnes: A vasvári béke jelentősége a magyar történelemben, in TÓTH Ferenc – ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs (szerk.): *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018, 339–368.

ző években az oszmánok kihasználva mind nagyobb területekre tudták kiterjeszteni adóztatásukat.¹²

A Habsburg-kormányzattal elégedetlen főurak közül a három legfőbb méltóság, Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Péter horvát bán állt a szervezkedés élére. Bár mindhárom arisztokrata katolikus volt, hozzájuk csatlakozott 1666 nyarán a protestáns köznemesség. A mozgalom azonban önmagában elégtelen volt a Béccsel szembeni fellépésre, emiatt külföldi szövetségesek után kellett nézni.¹³ Az arisztokrata vezetők inkább francia orientációt képviseltek XIV. Lajos irányába, akinek bécsi rezidenciával, Jacques Brethel de Grémonville lovaggal szoros kapcsolatban voltak.¹⁴ Velük szemben a mozgalomhoz csatlakozó protestáns köznemesség soraiban erősebb volt egy oszmánbarát irányzat. A francia külpolitika nem kínált valós alternatívát, emiatt erősödött az oszmánok iránti elköteleződés. Ez nem volt egyébként sem idegen a magyar politikai realitástól, hiszen az Erdélyi Fejedelemség ugyan laza függésben, de mégis oszmán vazallus volt. Az erdélyi fejedelmek a 17. század során pedig megannyiszor képviselték a szélesebb magyar érdekeket a Habsburgokkal szemben, akár fegyveres erővel is.¹⁵ Wesselényi Ferenc nádor most is az erdélyi fejedelem, I. Apafi Mihály konstantinápolyi követén keresztül lépett érintkezésbe a Fényes Portával.¹⁶ Az oszmánokhoz közeledő, a Habsburgokkal szembe forduló politika akkor sem hagyott alább, miután Wesselényi nádor 1667-ben meghalt.

A francia és a török irány mellett szót kell ejteni egy harmadik, az utóbbi idők kutatásainak köszönhetően megismert külpolitikai irányról. Tusor Péter tárta fel azt az 1665. novemberi titkos nunciusi jelentést, amely Giulio Spinola nuncius és Szelepchényi György kalocsai érsek és magyar királyi kancellár megbeszéléséről számolt be VII. Sándor pápának. A magyar főpapi kar, élén Lippay György esztergomi érsekkel eleinte szintén francia irányba tájékozódott, ám 1665 végére inkább a Szentszék felé fordultak.¹⁷ A főpapok gondolkodásának egyik alapját az adta, hogy 1665 őszére I. Lipót a Habsburgok osztrák ágának utolsó életben lévő férfi tagja volt, ám még nőtlen és törekeny egészségű.¹⁸ A katolikus főméltóságok által elindított szervezkedésbe tehát egyaránt bekapcsolódott a katolikus főpapság és a protestáns köznemesség is.

¹² MICHELS: *The Habsburg Empire*, 40–50.

¹³ BENCZÉDI: *Rendiség*, 17–19.

¹⁴ BÉRENGER, Jean: Francia-magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664–1668), *Történelmi Szemle*, 10. évfolyam, 1967/3, 275–291. A francia kapcsolatok és a Grémonvillelel történő tárgyalások újraértékelésére és pontosítására: TUSOR Péter: Forráskritikai megjegyzések a Wesselényi-összeesküvés történetéhez, *Századok*, 155. évfolyam, 2021/6, 1233–1277.

¹⁵ BENCZÉDI: *Rendiség*, 19–21.

¹⁶ VARGA J. János: A török orientáció változatai Magyarországon. Wesselényi – Apafi – Thököly, 1663–1683, *Történelmi Szemle*, 49. évfolyam, 2007/2, 289–297, 292–294.

¹⁷ TUSOR Péter: „Et a pensare al successore in caso.” Szelepchény György és a rendi szervezkedés. (Egy nunciusi jelentés forrásértéke), *Levéltári Közlemények*, 92. évfolyam, 2021/1–2, 39–102, 43–49. Lippay francia kapcsolataira: TUSOR Péter: „Pous les intérêts d’un si grand roi?” Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés”, *Egyháztörténeti Szemle*, 22. évfolyam, 2021/4, 7–42.

¹⁸ TUSOR: Szelepchény, 52–53.

A két oldal egy rövid történelmi pillanatra felül is emelkedett az őket szétválasztó felekezeti vonalakon, és a rendi („nemzeti”) érdekeket helyezték előtérbe.¹⁹ Bár utóbb a katolikus klérus a rendi szervezkedésből lassanként kihátrált, részvételüknek, kollaborációjuknak számos olyan következménye lett, amely kihatással volt az 1670 utáni politikai változásokra.

Ez részben a bécsi udvar belső politikai dinamizmusából is fakadt, nemcsak a magyarországi eseményekből. Az 1660-as években fokozatosan új politikai pólus alakult ki a tehetséges Johann Paul Hocher osztrák udvari kancellár és a Titkos Konferencia egyik legbefolyásosabb tagja körül. Alapvetően a gazdaságpolitikai irányváltásban érdekelt politikusok tűntek fel mellette. „Magyar” részről Hocher politikai pártjához sorolható Johann Rottal gróf, aki Bécsben a magyar ügyek referense volt, és az eredendően horvát nemesi családból származó Kollonich Lipót gróf, aki épp ekkoriban nyerte el a nyitrai püspöki címet. Ennek az 1670-es évek elejére kikristályosodó új politikai pártnak a célja egy hatékonyabb, Bécsben központosított államrendszer kialakítása volt. Céljaik érdekében a régi bécsi vezetés képviselőit, a Titkos Tanács első emberét, Johann Weikhard von Auersperg herceget, majd utódát, Wenzel Lobkowitz herceget és az Udvari Kamara elnökét, Ludwig Sinzendorf grófot is fokozatosan háttérbe szorították. Már a Wesselényi-szervezkedéssel párhuzamosan törekedett Hocher és köre a rendi intézmények kiiktatására Magyarország irányításában.²⁰ Ez a kör az 1670-ben bekövetkező politikai fordulatot követően gazdaságpolitikai irányváltást sürgetett, új adórendeletek révén a magyarországi gazdaság jobb kiaknázását szerették volna elérni. Az összeesküvés bukását követően az 1671. március 21-i adórendelettel a Magyar Királyságot megszálló császári katonaság ellátásának ürügyén a kiszabott adó nagyságát drámai mértékben növelték volna meg. Az oszmán hódítást és adóztatást is nyögő országból a teljes Habsburg Monarchia összebevételének 40%-a származott volna a bécsi udvar tervei szerint.²¹

Ezzel szemben formálódott egy egyházpolitikai hangsúlyokat preferáló csoportosulás, amelynek tagjai a magyar főpapok közül kerültek ki elsősorban, ám nagyon megosztottak voltak. Egyik vezéralakja Szelepcsényi György volt, aki, mint fentebb láttuk, 1665 végén még a bécsi nunciussal tárgyalt a magyarországi helyzet megoldásáról. Szelepcsényit 1666-ban esztergomi érsekké választották, ezzel Magyarország primása, a magyarországi katolikus hierarchia feje lett. A primások a 17. században kényszerű politikai helyzetben voltak: Bécsben a magyar rendek, Magyarországon a bécsi udvar érdekeit képviselték. A bécsi udvarban 1670-ban Szelepcsényit elsősorban épp a Wesselényi-összeesküvésben való részvételével tudták kézben tartani, hogy engedjen a rendi érdekekből. Cserébe erősítették magyarországi pozícióit, és

¹⁹ Uo., 98–99.

²⁰ R. VÁRKONYI Ágnes: A Wesselényi-szervezkedés történetéhez, 1664–1671, in FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, Budapest, MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 2002, 423–460, 445–448, 452.

²¹ BENCZÉDI: A prédikátorperek I., 203.

az erőszakos ellenreformáció terén szabad kezet adtak neki.²² Szelepcsényi ezt a mérleghintára emlékeztető politikai dinamizmust nemcsak a maga javára használta ki, hanem más olyan magyar főpapokat is tisztázott Bécsben, akikkel szemben felmerült az összeesküvésben való részvétel vádja. Így Szegedy Ferenc Lénárd egri és Sennyei István veszprémi püspököt is a primás-érsek mentette ki, akik aztán tevékenyen segítették Szelepcsényi ellenreformációs törekvéseit.²³

Az esztergomi érsek ügyes politikai manőverezése hozzájárult ahhoz, hogy miután a Wesselényi-összeesküvés következtében kirobbanó 1670. évi fegyveres lázadás elbukott, és az összeesküvést vezető három katolikus arisztokratát (Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc) lefejezték, a magyar főpapi kar nemcsak megmentette saját magát, hanem a bécsi udvar bosszúját a protestáns rendek ellen fordította. Ehhez természetesen az is kellett, hogy Bécsnek is szüksége volt a kompromittálódott magyar katolikus püspökökre, hogy a központosító intézkedéseknek legyen megfelelő politikai támogatása. A magyar katolikus püspöki kar és a bécsi udvar szükség-szerű szövetségét és annak protestánsellenes élet ideológiailag Bársony György váradi püspök és szepesi prépost műve, a *Veritas toti mundo declarata* alapozta meg. Noha a Wesselényi-összeesküvés vezetői kivétel nélkül a katolikus arisztokrácia tagjai közül kerültek ki, Bársony püspök a protestánsokra igyekezett korlátozni a felségárulás és a jogeljárás (*Verwirkungstheorie*) vádját. A *Veritas* a bécsi központosító törekvések elvi alapját, vagyis hogy az összeesküvéssel a magyarok eljátszották politikai jogait egy szűkebb, katolikus szemléletű értelmezésre korlátozta: a protestánsok eljátszották jogait a korábbi törvényekben és békékben biztosított vallásgyakorlatokra.²⁴

Az 1670–1672-ben kibontakozó erőszakos ellenreformáció számos eszközzel élt. Egyik fő eleme a protestáns egyházi infrastruktúra felszámolása volt: a templomok, paplakok, iskolák elvétele. Emellett az egyház gazdasági hátterét is igyekeztek ellehetetleníteni. A protestáns templomokhoz és parókiákhoz tartozó földeket és jövedelmeket a katolikus egyház szerezte meg, a protestáns nemesség elleni nagy arányú birtokelkobzás miatt pedig a korábbi támogatói réteg is eltűnt.²⁵ A harmadik lépcsőfok a lelkészek elleni fellépés volt. Ez, ahogy fentebb már utaltunk rá, 1670–72 között

²² BENCZÉDI László: Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolútizmus megalapozása 1670 őszén, *Történelmi Szemle*, 18. évfolyam, 1975/2–3, 489–502, 501.

²³ PAULER: *Wesselényi Ferenc nádor*, 2. kötet, 156–159.

²⁴ BENCZÉDI: *Rendiség*, 53.

²⁵ MIHALIK Béla Vilmos: Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1649–1699), in SZABÓ Irén (szerk.): *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon*, Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, *Folia Collecta II*, 2014, 40–62, 47–48. Felső-Magyarországon már 1670 előtt meglehetősen feszült volt a felekezeti helyzet, miután az addig református erdélyi fejedelmi család, Báthory Zsófia özvegy fejedelemszony és fia, I. Rákóczi Ferenc katolizált. 1663-ban letelepítették a jezsuitákat a református kulturális és vallási központnak számító Sárospatakon. 1669-ben Báthory Zsófia megvonta addigi patrónusi támogatását a sárospataki református kollégiumtól és a környékbeli lelkészeketől, ám ettől végül a protestáns köznemesség nyomására visszakoznia kellett. PÉTER Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon, in *Uő.: Papok és nemesek*, 186–199.

elsősorban egyéni perekben nyilvánult meg.²⁶ Ennek egyik legszimbolikusabb esete a Czeglédy István kassai református lelkész elleni felségárgulási per volt. Az összeesküvést vezető katolikus főurak még zászlót sem bontottak, amikor 1670. január 15-én I. Lipót nyomozást rendelt el Czeglédy ellen. A Magyar Kamara 1670. március 6-án már pontos kérdéssort küldött Kassára a törökkel kapcsolatot, „correspondentiát” tartó lelkészek ellen, ebben az első két kérdés konkrétan Czeglédyre vonatkozott. Az első azt tudakolta, hogy nyilvánosság előtt valóban imádkozott-e az oszmánok kandiai (krétai) győzelméért, a második kérdés pedig azt, hogy valóban szerkesztett-e az uralkodó ellen gúnyiratot, vagy megrendelte-e ilyen nyomtatását. A többi kérdés arra vonatkozott, hogy a készültek-e valakik oszmán fennhatóságot elfogadni, és az uralkodó, a császári katonaság ellen fordulni.²⁷ Az, hogy Czeglédy és más, névtelen protestáns lelkészek ellen már a szervezkedő katolikus főurak lázadása előtt eljárást kezdeményeztek, azt is mutatja, hogy Bécsben kezdettől fogva volt arra hajlandóság, hogy a lázadás szítóit a protestáns lelkészek között keressék.

Czeglédy végül nem élte meg a felelősségre vonást, 1671-ben útban a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé, Nagyszombat alatt meghalt. Különös volt Drábik Miklós lehotkai lelkész esete: az 1628 után Csehországból Magyarországra menekült, ekkor már 83 éves prédikátort próféciái miatt vették elő a Wesselényi-összeesküvést követő megtorlások során. 1657-ben Európa-szerre ismertté vált látomásai miatt, mivel a Habsburg-ház bukását és végső romlását jövendölte.²⁸ I. Lipót személyesen kísérte figyelemmel Drábik 1671-ben kezdődött perét, és addig nem engedte kivégezni, amíg a megtört aggyastyán át nem tért katolikus hitre.²⁹ A közhangulatot jól jellemzi, hogy miután Drábikot 1671. július 16-án kivégezték, olyan alaptalan híresztelések terjedtek, hogy halála előtt megcsonkították, nyelvét kivágták, és elevenen égették el.³⁰

A templomfoglalások vagy épp a lelkészek elűzése során a legnagyobb ellenállást a helyi közösségek vezetői fejtették ki. Különösen igaz volt ez azokban a szabad királyi városokban, ahol a város vezetői és a tanácsstagok a helyi protestáns, jellemzően evangélikus elitből kerültek ki. Az ellenük való fellépés az udvarnak ürügyet adott arra, hogy érvényesítsék befolyásukat a városok felett. Ennek eszköze a kamarai szervezet volt, amelyet Alsó-Magyarországon a pozsonyi székhelyű Magyar Kamara, Felső-Magyarországon pedig a kassai székhelyű Szepesi Kamara jelentette. Bár törvényileg a magyar kamarai adminisztráció független volt, valójában erős kötöttség jellemezte a bécsi Udvari Kamarától, ez a függés az 1670-es években tovább erősödött, különösen miután a befolyásos Kollonich Lipót lett 1672-ben a Magyar Kamara elnöke. Az 1670-es évek elejétől kiküldött kamarai megbízottak felügyelték a városi tisztújításo-

²⁶ PÉTER: A magyarországi protestáns prédikátorok, 203, 206.

²⁷ MIHALIK Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*, Budapest, 2017, MTA Történettudományi Intézet, 177.

²⁸ PÉTER Katalin: Drábik Miklós, a lehotkai próféta, *Egyháztörténeti Szemle*, 7. évfolyam, 2006/2, 7–16.

²⁹ PÉTER: A magyarországi protestáns prédikátorok, 203.

³⁰ MICHELS: *The Habsburg Empire*, 243.

kat, így egyre több szabad királyi városban sikerült elérni, hogy a bírót, a jegyzőt és a szenátorok legalább felét a katolikusok közül válasszák.³¹

A birtokelkobzások a nemességet, az adóztatás a parasztságot, a városi ügyekbe való beavatkozás a polgárságot idegenítette el az uralkodóháztól. Az országot megszálló császári katonaság ellátása és a katonák túlkapásai, a tomboló ellenreformáció a társadalom széles rétegeit sújtották. A végvárból elbocsátott vagy elszőkött katonák szintén az Erdélybe és az oszmán hódoltságba menekültekhez csatlakoztak. Így jött létre a bujdosók tábora, amely hamarosan katonailag elég erősnek érezte magát, hogy a Felső-Magyarországot megszálló császári csapatok ellen forduljon.

Az 1670 utáni erőszakos ellenreformáció hullámának következtében szélsőségesen elmozdult vallási ellentét ingája 1672 őszén a bujdosók támadásával visszalendült, és végigszántott a katolikus alsópapság soraiban, szerzetesek és plébánosok között egyaránt. Bőségesen lehetne sorolni a példákat, hogy a katolikus papokat milyen válogatott kínzásokkal gyötörték, illetve néhányukat meg is gyilkolták. A katolikus nemesek birtokait felégették, kirabolták, a kispapoktól az arisztokratákig senki, a városi polgárság sem volt biztonságban.³² Már az első augusztusi támadás célba vette a nagyszöllősi minorita kolostort, amit kiraboltak, és az ott elkapott két szerzetest kikerelték.³³ A bujdosók támadása összefonódott a rituális erőszak szimbolikus megnyilvánulási formáival is. Ez azt jelentette, hogy az oltárokat, szentképeket, Mária-képeket és szobrokat gyalázták meg, az ostyát szétszórták, megtaposták, vagyis olyan szimbólumok ellen irányultak az akciók, amelyek egyértelműen a katolikus felekezettel voltak kapcsolatba hozhatóak.³⁴ A rebellek hadjárata azonban amilyen hirtelen sikerekkel kezdődött, olyan gyorsan ért véget. 1672. október 26-án Győr-kénél a Wolf Friedrich Cobb tábornok által vezetett császári csapatok szétkergették a bujdosókat.³⁵ Az 1672. őszi felkelés a bécsi udvarban az ellenreformációt szorgalmazó katolikus párt teljes győzelmét hozta, noha ez igen nagy ellentmondáson alapult. Ugyanis a felkelés kitöréséért a korábbi adópolitikát hibáztatták, miközben az ellenreformáció újabb hullámát majd azzal igazolták, hogy a rebellekért a protestáns lelkészeket vádolták.³⁶

Az a pillanatnyi, felekezeten alapvetően felülemelkedő rendi egység, amely a vasvári békét követő néhány évben fennállt, az 1670-es évek elejére teljesen széthul-

³¹ MIHALIK: Katolikus megújulás, 48.

³² Számos egyedi példát hoz a katolikus papság elleni támadásra: MICHELS, Georg B.: The Counter-Reformation and the 1672 Kuruc Revolt, in MILLER, Jaroslav – KONTLER, László (eds.): *Friars, Nobles and Burghers – Sermons, Images and Prints. Studies of Culture and Society in Early-Modern Europe. In Memoriam István György Tóth*, Budapest – New York, Central European University Press, 2010, 107–126, 112–122.

³³ PAULER Gyula: A bujdosók támadása 1672-ben I., *Századok*, 3. évfolyam, 1869/1, 1–16, 11.

³⁴ MIHALIK, Béla Vilmos: Sacred Urban Spaces in Seventeenth-Century Upper-Hungary, *Hungarian Historical Review*, 1. évfolyam, 2012/1–2, 22–48, 34–36.

³⁵ PAULER Gyula: A bujdosók támadása 1672-ben III., *Századok*, 3. évfolyam, 1869/3, 166–178, 172–173.

³⁶ BENCZÉDI: A prédikátorper II., 266.

lott. Bár a Habsburg-ellenes felkelésnek, majd a bujdosók 1672. évi hadjáratának számos társadalmi és gazdasági oka volt, az 1670-es évek elején a Magyar Királyság lényegében egy vallási polgárháborúba sodródott. A magyar katolikus püspöki kar, részben hogy bizonyítsa a Habsburgokhoz való hűségét, részben pedig erősítendő saját pozícióit, úgy látta, hogy eljött az idő a protestáns felekezetekkel szembeni fellépéshez.

A kassai modell

Kassa az 1670-es évekre kétségtelenül Felső-Magyarország igazgatási, kulturális és egyházi központjává vált. Itt volt a székhelye a Szepesi Kamarának, ami a régió legfontosabb kormányzati szerve volt, a felső-magyarországi főkapitányoknak, 1649-től a század végéig az egri püspököknek. A város erős evangélikus polgárságának dacára a 17. század közepére gyülekezete alakult a reformátusoknak, míg a katolikusok részéről 1650-ben létrejött a jezsuita gimnázium, amelyhez 1660-tól akadémia is csatlakozott, öt évvel később pedig megnyitotta kapuit a kassai katolikus papi szeminárium, a Kisdianum is. A jezsuiták mellett a ferencesek is megtelepedtek Kassán, ami tovább erősítette a katolikus egyház jelenlétét.³⁷ A kamarai és a katolikus egyházi képviselők itt gyűltek össze 1673 elején, hogy megtárgyalják a kialakult helyzetet és azokat a lehetőségeket, amelyekkel felszámolhatják a protestáns egyházat elsősorban Felső-Magyarországon, de akár a teljes Magyar Királyságban.

Nem csoda, hogy nagy megütközést keltett Kassán, amikor Balogh Bálint jezsuita atyát, a kassai papi szeminárium korábbi vicerégensét 1672. december 8-án Tarcalról a lázadók elhurcolták.³⁸ A kassai kamarai és egyházi vezetők válaszul előbb a kassai református, majd evangélikus lelkész fogatták le, arra számítva, hogy ez elegendő tárgyalási alapot jelent majd a bujdosókkal.³⁹ Az elrabolt katolikus papokat végül Cobb tábornok szabadította ki Diósgyőrnél, ahol a bujdosók visszavonulva a papokat hátrahagyták. Balogh Bálint jezsuita atya február 6-án szabadult, és három nappal később, február 9-én délben már Kassára is érkezett.⁴⁰

Ez utóbbi dátum azért is fontos részadat, mert ez alapján feltételezhető, hogy Balogh Bálint Kassára érkezése indukálta a következő napok eseményeit. Két nappal később, 1673. február 11-én ugyanis a Szepesi Kamara tárgyalásra hívta Szegedy Ferenc Lénárd egri püspököt, ahogy a meghívás fogalmazott, olyan ügyekben, amelyekről magasabb helyekre kell írni.⁴¹ A Szepesi Kamara, az egri püspök és az egri káptalan

³⁷ MIHALIK: *Papok, polgárok, konvertiták*, passim.

³⁸ Österreichische Nationalbibliothek (a továbbiakban: ÖNB), Handschriftensammlung, Cod. 12.224., Litterae Annuae (LA) 1672., fol. 92r–v. Balogh Bálint mellett még más papokat is elfogtak, név szerint Munkácsy János hecei plébános ismert.

³⁹ BENCZÉDI: *A prédikátorpercek* I., 200.

⁴⁰ ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 12.224, LA 1673., fol. 169v–170r.; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ab 86/I. Diarium Cassoviensis, fol. 4v. 1673. február 9.

⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), E 244, Szepesi Kamarai

által jegyzett, a bécsi udvar számára küldött tervezetek dátumai (február 14. és 15.) alapján a tárgyalásra február 12–13-án kerülhetett sor. Ez a javaslatcsomag különböző indokokra hivatkozva lényegében a protestáns lelkészi kar elleni fellépésre vonatkozott. Ennek volt egy maximum és minimum terve: a prédikátorok elűzése az ország teljes területéről, de legalább a szabad királyi városokból. Úgy vélték, hogy ezáltal a templomaiktól, iskoláiktól, egyházi infrastruktúrájuktól már korábban megfosztott protestáns közösségek maradék ellenállását is sikerülhet felszámolni, és így lehetőség nyílik azok katolizációjára. A szabad királyi városok közül is kiemelkedett Kassa mint Felső-Magyarország első városa, amely példaként állhat a többi város előtt.⁴²

Mindezt két oldalról is igyekeztek alátámasztani, egy elméleti és gyakorlati szempontból. Az elméleti háttérret Bársony püspök már említett röpirata, a *Veritas toti mundo declarata* nyújtotta. Bársony elvetette a protestáns vallásgyakorlat szabadságát biztosító békéket (bécsi és linzi békék) és azok országgyűlési becikkelyezését, és az 1525. évi 4. törvénycikkelyt, vagyis az evangélikusok megégetését kimondó törvényt tartotta érvényesnek.⁴³ Ugyanez az indoklás és a protestánsellenes törvényekhez való visszanyúlás köszönt vissza a kassai javaslatokban 1673 februárjában.

A gyakorlati indoklást pedig a kassai református és evangélikus lelkészek lefogásának tapasztalatai adták. Bár a kassai egyházi és kamarai javaslatok is kiemelték ennek hatását, azaz a város protestáns lakosságának katolizálását, mindezt tanúsítványokkal is igyekeztek alátámasztani. A kassai ferencesek és jezsuiták, valamint az egri káptalan rövid kimutatást nyújtottak be az áttértek számáról a tervezethez, ezzel is alátámasztva annak jelentőségét és várható eredményességét.⁴⁴

Újonnan feltárt bécsi források azonban még szélesebb kassai összefogást körvonalaznak a tervezetek benyújtása mögött. Az egri püspök és a káptalan, valamint a kamarai vezetők mellett ugyanis a ferencesek, a jezsuiták, sőt Kassa város katolikus vezetői, élükön Fodor János bíróval szintén rövid tervezetben érveltek a lelkészek elűzése és annak hasznossága mellett.⁴⁵ Vagyis a kamarai vezetők, a püspök és a kápta-

Levéltár, Repraesentationes, informationes et instantiae, fasc. 31., 1673. február, fol. 238., 1673. február 11.

⁴² BENCZÉDI: A prédikátorperek I., 200–201.

⁴³ ESZE Tamás: Bársony György „Veritas”-a, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 75. évfolyam, 1971/6, 667–693.; BÄHLCKE, Joachim: „Veritas toti mundo declarata”. Der publizistische Diskurs um Religionsfreiheit, Verfassungsordnung und Kirchenrecht in Ungarn im letzten Drittel des 17. Jahrhunderts – eine Fallstudie, in UÖ. – LAMBRECHT, Karen – MANER, Hans-Christian (Hrsg.): *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt im Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2006, 553–574.

⁴⁴ BENCZÉDI: A prédikátorperek I., 200.

⁴⁵ Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA, HHStA), Ungarische Akten, fasc. 432., konv. A., fol. 86–87. A ferencesek keltezetlen folyamodványa; fol. 88–89. A kassai városvezetők folyamodványa; fol. 232–233. Vid László, kassai rektor keltezetlen folyamodványa. Benczédi nem használta fel ezeket a beadványokat programadó tanulmányához, mivel ezek az iratok a Károlyi Árpád által elkülönített, protestáns egyháztörténeti vonatkozású iratgyűjteményben, „1671 A kassai dómnak a protestánsok kezéből való kivétel” címmel ellátott iratok közé keveredtek. Vid László jezsuita kassai működésének (1672 novemberétől lett rektor) és Fodor János kassai bíró-

lan mellett a város vezetői, valamint a kassai szerzetesrendi előljárók is teljes súlyukkal támogatták a prédikátorok elűzésének ügyét.

Ezeknek a javaslatoknak a bécsi udvarra tett közvetlen hatása és ottani fogadtatása nem ismert. Benczédi ugyan idézi Kollonich Lipót püspök, kamaraelnök levelét, amelyben a kamarai tanácsosokat igyekezett megnyugtatni, hogy minden szükséges lépést megtesz az udvarban, az uralkodó pedig meg fogja erősíteni a kassai lelkészek korábbi letartóztatását. 1673. február 20-án az uralkodó valóban megerősítette, jóváhagyta a prédikátorok letartóztatását.⁴⁶ Ez azonban még a Szepesi Kamara korábbi, január végén, február elején megfogalmazott aggodalmait igyekezett elaltatni, tehát nem a február 14–15-én született tervezetekre volt válasz.⁴⁷ Benczédi lényegében itt zárta le vizsgálatát, nyitva hagyva a következő hónapok eseményeire vonatkozó kérdést.

A folyamat azonban éppen ekkor vált igazán izgalmassá. A februári tervezetekre ugyanis közvetlen bécsi reakciót és választ nem ismerünk, de a tervezetben megfogalmazott javaslatokat végül Kassáról sikeresen napirenden tartották. Ez pedig összefüggésben volt a szabad királyi városok megbüntetésének kérdésével. Ugyanazon a napon, amikor Balogh Bálint atya kiszabadult a bujdosók fogságából, Bécsben egy konferenciát tartottak Eperjes városának lázadása ügyében. A gazdag evangélikus szabad királyi város 1672-ben megnyitotta kapuit a Habsburg-ellenes bujdosók előtt, majd hosszan ellenállt az előrenyomuló császári csapatoknak.⁴⁸ A tanácskozáson született felterjesztés nyomán I. Lipót király jóváhagyta nemcsak az eperjesi főtemplom, hanem a minoriták templomának visszaadását is a katolikus egyháznak, emellett döntöttek az eperjesi evangélikus akadémia épületének elvételéről is.

Az udvari konferencia előterjesztése azonban már ekkor szélesebb vizsgálatot tartott szükségesnek a felső-magyarországi városok körében, így megemlégtették Bártfát, Késmárkot és Kisszebent. Utóbbit külön kiemelték példaként, mint ahol a bujdosók előretörése idején a templomokat erőszakkal visszafoglalták a protestánsok, és lábbal tiptorták az oltáriszentséget. Az uralkodó valóban el is rendelte a városok elleni vizsgálatot.⁴⁹ A vizsgálathoz összeállított harmincegy kérdőpontja közül ekkor még csak néhány vonatkozott a lelkipásztorokra. Azonban Eperjes bűne ezzel kiterjedt a többi

ságának (1672-től) időpontja miatt azonban ezek az iratok nem keletkeztek 1671-ben.

⁴⁶ MNL OL, E 41, Magyar Kamarai Levéltár, Litterae ad camerae exaratae, 1673, nr. 44., Bécs, 1673. február 19. A Magyar Kamara továbbította Kollonich megerősítését Kassára is: MNL OL, E 250, Szepesi Kamarai Levéltár, Litterae Camerae Posoniensis et aliorum, fasc. 44., nr. 84. 1673. február 20.

⁴⁷ A Szepesi Kamara aggodalmairól szóló jelentést a Magyar Kamara február 16-án továbbította Pozsonyból Kollonichnak Bécsbe: MNL OL, E 15, Magyar Kamarai Levéltár, Expeditiones camerales, 1673. február, nr. 63., 1673. február 16.

⁴⁸ ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: FHKA), Hoffinanz Ungarn (HFU), r.Nr. 242., 1673. február, fol. 12–35., 1673. február 6.

⁴⁹ A Magyar Kamara február 13-án továbbította a Szepesi Kamarának az uralkodó rendeletét, kérték a kamarát, hogy kezdje meg a vizsgálatot, és véleményüket is küldjék meg: MNL OL, E 15, 1673. február, nr. 18., 1673. február 13.

felső-magyarországi városra is. A vizsgálóbiztosok folyamatosan kapcsolatban álltak a Szepesi Kamara adminisztrátorával, Volkra Ottó Teofil Ferdinánd gróffal, végül zárójelentésüket 1673. március 24-én adták le.⁵⁰

Volkra gróf azonban már ezt megelőzően, március 4-én megküldte véleményét a Magyar Kamarának.⁵¹ Volkra tulajdonképpen egy komplex javaslatcsomagot tett le az asztalra. A dokumentum a városi kiváltságok egész sorát érintette, most azonban csak a felekezeti szempontból jelentősebb pontokat tekintem át. Javasolta a protestánsok elmozdítását a bírói, szenátori és más egyéb városi tisztségekből, hogy helyükre katolikusokat állíthassanak. Ehhez kapcsolódóan javasolta, hogy a királyi kincstár által lefoglalt városi házakat és ingatlanokat a katolikusok számára kedvező áron adják el. Erre azért lehetett szükség, mert így könnyedén növelni tudták volna a városi tisztségekre alkalmas, választható katolikus polgárok létszámát. A harmadik pontban megfelelő választási eredmény érdekében az addigi választási rendszert is módosítani kívánta. Vagyis míg addig a fő tisztségekre (bíró, jegyző) a polgárok szabadon választhattak maguk közül, ezentúl – szólt Volkra javaslata – a szenátus és a választott község jelöljön 3-3 embert a Kamara számára. Ezek közül a Kamara választaná ki a megfelelő személyt, és beiktatására a kamarai megbízott által kerülne sor. Ezzel a protestáns többségű polgári közösséget kiszorították volna a választási folyamatból, a jelölést pedig a részben már katolizált városi testületekhez delegálták. Abban az esetben pedig, ha a Szepesi Kamara nem tudna döntésre jutni a személyi kérdésben, azt a Magyar Kamarához kellene továbbítani. A döntéshozatal idejére a korábbi tisztviselők közül erősítsenek meg néhányat, mintegy „ügyvivőnek”. A többi tisztviselőnek és a szenátus tagjainak pedig karácsonyig le kell mondania, hogy az új választott testület az újévben felállhasson. A katolikusok számának emelésére továbbá azt javasolta a Szepesi Kamara adminisztrátora a negyedik pontban, hogy a városi polgárok közé ezentúl mást ne, csak katolikus felekezeti személyeket vehessenek fel. Hasonló célból a tizennegyedik pontban Volkra egy új adó bevezetését vetette fel. Eszerint minden protestáns háztartásnak egy forintot kellett volna fizetnie évente, ami alól a katolikus lakosok mentesültek volna. A protestáns vallásgyakorlatot és lelkészeket illető pontokban egyértelműen a február közepén, a püspökkel és a kassai egyházi előjárókkal együtt kidolgozott tervezet elvei köszönnek vissza. A kamarai adminisztrátor ezzel megragadta az alkalmat, hogy immár konkrét városok elleni eljáráshoz kötve beemelje a kamarai ügymenetbe és javaslatok közé a prédikátorok elleni fellépést. A városok megbüntetését összekötötte a prédikátorok megbüntetésével. Volkra javasolta, hogy a lelkészeket mint a titkos gyűlések szervezőit és a rebellesek bujtogatóit mind a városokból, mind az elővárosokból űzzék el, és a templomokat adják át a katolikusoknak.

A bécsi udvar Volkra javaslatait véleményezésre kiadta a Magyar Kamarának és az 1673 márciusában frissen felállított, Johann Kaspar Ampringen német lovagrendi nagymester által vezetett Gubernium részére is. A visszaérkező vélemények azonban

⁵⁰ MICHELS: Az 1674. évi prédikátorper, 62–63.

⁵¹ ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243, 1673. június, 1673. június 27., fol. 474r–476v., 1673. március 4.

nem támogatták maradéktalanul Volkra tervezetét.⁵² A Magyar Kamara a polgárjog elnyerését nem korlátozta volna teljes mértékben, inkább azt javasolta, hogy a városok a Szepesi Kamarának előzetesen mutassák be a polgárok sorába felveendő személyek nevét, így a kamarának lehetősége nyílik a nyilvánvalóan „eretnek és lázító” polgárjelöltek kiszűrésére. A Gubernium egyetértett a Magyar Kamara módosításával, hogy az evangélikusokat ne zárják ki teljesen a polgárjog elnyerésének lehetőségéből, csak nagy részüket korlátozzák ebben. A Magyar Kamara és a Gubernium véleménye abban is találkozott, hogy a protestánsokat sújtó adó a városok elnéptelenedésével, lakosságának fogyatkozásával járhat, így ezt a javaslatot teljesen elvetették. A lelkészek elűzését és a templomok elvételeét célzó pontokra azonban előzetesen sem a Magyar Kamara, sem Ampringen kormányzó nem reagált érdemben az Udvari Kamarához eljuttatott véleményükben.

A Szepesi Kamara adminisztrátorának, Volkra grófnak a tervezetét a Magyar Kamara és a Gubernium véleményével együtt 1673. május 20-án tárgyalta a bécsi központi kormányzások közötti konferencia.⁵³ Ezen részt vett Raimondo Montecuccoli, az Udvari Haditanács elnöke, Pálffy Tamás magyar kancellár, Hohenfeld gróf és Johann Paul Hoher osztrák udvari kancellár. A konferencia az uralkodóhoz, I. Lipóthoz intézett előterjesztésében a vallásügyi javaslatokban jóval óvatosabb álláspont-ra helyezkedett. Egyetértettek a Gubernium és a Magyar Kamara javaslatával, azt tanácsolva, hogy három az egyhez arányban, vagyis három katolikus polgár után egy új evangélikus polgárt lehessen felvenni a polgárság soraiba. Hasonlóképpen a konferencia is elvetette a protestánsokat sújtó „füstadó” ötletét. A tanácskozás a protestáns vallásgyakorlatot és a lelkészeket illető kérdésben enyhébb álláspont-ra helyezkedett. Birodalmi és franciaországi példákra hivatkozva úgy vélték, még mindig üdvösebb egy téves vallást megtűrni, mintsem az alattvalókat ateizmusba taszítani (*viel ehender eine falsche irrige religion zu gedulden als den atheismum bey diesen verzweifelten leubten einzuführen*). Ezért azt javasolták, szemben a februári és márciusi kassai tervezettel, hogy ideiglenesen tűrjék meg a protestáns vallásgyakorlatot a külvárosokban, elővárosokban. Ugyancsak javasolták, hogy a városokat külön-külön ítéljék meg, mert bűneik eltérő mértékűek. Kisszeben és Bártfa esetében az istenkáromlás vétsége miatt külön nyomozást tartottak szükségesnek.

Montecuccoli, aki a konferencia „házigazdája” volt, rövid feljegyzést készített az ülésről.⁵⁴ Ebből az világlik ki, hogy valószínűleg Hoher osztrák kancellár lehetett az, aki javasolta, hogy hagyjanak teret a protestáns vallásgyakorlatnak. Az uralkodó a legbelső tanácsai jelenlétében tartott audiencián elfogadta a konferencia előterjesztését. I. Lipót május 26-án elrendelte, hogy ott, ahonnan nem üldözték még el a

⁵² ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243, 1673. június, 1673. június 27., 460r–v; 472r–473v., 1673. március 13. A Magyar Kamara véleménye; fol. 463r – 464v; 467r–468v. 1673. április 14. A Gubernium véleménye.

⁵³ ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243, 1673. június, 1673. június 27., fol. 453r–457v, 479r–482v. 1673. május 20. Az udvari konferencia felterjesztése I. Lipóthoz.

⁵⁴ ÖStA, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, Akten, fasz. 173., fol. 85–86.

lelkészeket, és a protestáns vallásgyakorlatot nem függesztették még fel, ez ideiglenesen maradjon változatlanul, és a külvárosokban engedélyezzék a szabad vallásgyakorlatot a protestánsok részére.⁵⁵ Vagyis azt a szélsőségbe hajló, a protestáns lelkészi kar teljes, de legalábbis a szabad királyi városokban történő felszámolását, amelyet a Kassán székelő kamarai és egyházi vezetők felvetettek, a Magyar Kamara és Gubernium javaslatai alapján a bécsi udvar 1673 májusában még egyáltalán nem támogatta, sőt, ha korlátozott keretek között is, de a külvárosokban engedélyezte a vallásgyakorlatot!

Azonban a bécsi konferenciával egyidőben, 1673. május 16-án is érkezett a Magyar Kamarához olyan értelmű uralkodói leirat, amely törökösséggel vádolt lelkész ellen kezdeményezett vizsgálatot.⁵⁶ A lelkészek elleni fellépést az egri püspök sem hagyta nyugodni. Az Udvari Haditanács 1673. június 7-én értesítette Cobb generálist, hogy a prédikátoroknak az egri püspök által kért eltávolítása a Gubernium elé tartozik, nem a Haditanács hatásköre.⁵⁷ Azonban a Gubernium részéről csak egy átírat ismert a Magyar Kamarához júliusból, amelyben emlékeztetik őket a május 26-i uralkodói rendelet pontjaira, és kéri, hogyha azok közül valamelyikben nem kezdtek volna eljárni, azt tegyék meg, és kéri, hogy a Gubernium részére küldjenek erről jelentést.⁵⁸

Mindezek alapján nem világos, hogy milyen eltolódás történt 1673 nyarán, amelynek nyomán Szelepcsényi György érsek úgy vélte, alkalmas az idő a lelkészek elleni erőteljesebb fellépéshez. Felmerülhet az is, hogy ez az érseknek mint az igazgatszolgáltatást felügyelő királyi helytartónak volt a magánakciója, amellyel kész tények elé állította az udvart. Ennek ellentmond, hogy Lencsovics György szepesi kanonok értesülése szerint Ampringen kormányzó ment Liptó vármegyébe, hogy a lelkészeket saját színe elé idézze, mint a legutóbbi rebelliók szerzőit és indítóit. Az ügyben közelebbről nem részletezett kérvényt adtak be a gubernátorhoz és Szelepcsényihez. Vagyis eszerint Szelepcsényi a Guberniummal szoros együttműködésben kezdte volna meg a lelkészek elleni fellépést.⁵⁹

Azonban amikor az 1673. szeptember 25-én kezdődő eljárás az alsó-magyarországi bányavárosokat is elérte, az udvar ismét közbelépett. A Selmechányáról és Besztercebányáról október és november folyamán befutó jelentések nyomán az alsó-magyarországi bányavárosok lelkészeinek elűzését és Pozsonyba való idézését az Udvari Kamara tanácsára az uralkodó ideiglenesen felfüggesztette. Ennek azonban pusztán politikai-gazdasági okai voltak. Az udvar megrettent, hogy a bányászok és a lakosság

⁵⁵ Az uralkodói rendelet fogalmazványa május 26-án kelt: ÖStA, FHKA, HFU, r.Nr. 243., 1673. május, fol. 343r–345v, 350r–354v.

⁵⁶ PÉTER: A magyarországi protestáns prédikátorok, 206. Az irat ma már nem található, így sajnos nem azonosítható sem a helység, sem a lelkész, sem az hogy egy vagy több prédikátor ellen szolt.

⁵⁷ SZABÓ István: Protestáns egyháztörténeti adattár az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárból III., *Egyháztörténet*, 2. évfolyam, 1959/3–4, 301–370, 301.

⁵⁸ MNL OL, E 39, Magyar Kamarai Levéltár, Insinuata regii gubernii Hungarici Ampringeniani, 1673. július, nr. 1., 1673. július 11.

⁵⁹ MNL OL, E 254, fasc. 61., 1673. szeptember, nr. 79., Szepes, 1673. szeptember 20. Lencsovics György szepesi kanonok levele Kolosváry István egri kanonoknak.

esetleg Erdélybe megy át, vagy a rosszabb forgatókönyv szerint az értékes bányavárosok is a felkelők és így a török kezére kerülnek, ami óriási veszteséget okozott volna számukra. Azonban az udvar közbelépése viszonylag késői volt, a bányakamarától beérkező iratok mellé már olyan reverzálisokat csatoltak, amelyeket a környékbeli falvak, települések előljáróitól vettek, hogy nem fogadnak be lelkészeket, illetve amelyeket lelkészek adtak, hogy felfüggesztik hivatásukat, és a kincstári uradalom területét elhagyják. Ezek a reverzálisok már részben azonosságot mutatnak azokkal a dokumentumokkal, amelyeket majd a hírhedt gályarabper során pár hónappal később kényszerítettek ki a protestáns lelkészektől. A kamarai szervezet ráadásul döbbenetesen értesült a jelentésekből, hogy a helyi katonai vezető, Collalto ezredes teljesen öntevékenyen kezdett hozzá a lelkészek elűzéséhez. Az Udvari Haditanács számonkérte a tisztet, de az Udvari Kamarának csak annyit tudtak válaszukban elismerni, hogy az ezredes a Haditanács tudta és engedélye nélkül járt el a kényes vallásügyi kérdésben.⁶⁰

Szelepcsényi érsek utasítására ráadásul 1673. november 26-án újabb vizsgálat kezdődött az eperjesi templomok 1672 őszén történt elfoglalása és kifosztása, illetve általában az eperjesiek ellenállása miatt.⁶¹ Az alsó- és felsőmagyarországi városok ügyei és a lelkészek elleni fellépés tehát kezdett fokozatosan összeérni. 1673. novemberben Bécsben ismét konferenciára ültek össze a központi kormányhatóságok képviselői. A négynapos konferencián (november 14–16., 20.) számos pontról tárgyaltak. Ezek között szerepelt a lőcsei prédikátorok és társaik ügye, a bányavárosok lelkészeinek elűzése, valamint Bártfa, Kisszeben, Késmárk és Lőcse városok megbüntetésének kérdése.⁶² Lőcsén ugyanis összegyűltek a máshonnan elűzött lelkészek, és a város védelme alatt folytatták szolgálatukat. A konferenciát a Magyar Kancellária úgy tájékoztatta, hogy nyilvános prédikációikban a szószékről ellenállásra, felkelésre buzdították a lőcseieket. A városok büntetése ügyében visszautaltak a májusi konferencia határozataira, ez alapján úgy tűnik, hogy nem igazán voltak elégedettek az elvégzett vizsgálatokkal, ha azokat egyáltalán lefolytatták. A bányavárosok lelkészeinek ügyében Kollonich Lipót mint a Magyar Kamara elnöke és Pálffy Tamás nyitrai püspök mint magyar kancellár hangsúlyozták, hogy a prédikátorokat nem vallási, hanem politikai okból mint rebelliseket kell megidézni Pozsonyba. A kétnapos, bécsi audiencián (1673. november 26–27.) az uralkodó elrendelte, hogy a lőcsei prédikátorokat és társaikat, valamint hasonlóképpen a bányavárosok lelkészeit Pozsonyba kell idézni, és ott eljárás alá vonni őket. Hasonlóan az említett szabad királyi városokból három-négy képviselőt be kell idézni, akik a legnagyobb ismerettel bírnak (*so die meiste wissenschaftt haben*).⁶³

⁶⁰ ÖStA, FHKA, HFU, r.Nr. 245., 1673. október, fol. 98–108. 1673. október 12.; fol. 119–126. 1673. október 14.; fol. 249–250. 1673. október 24.; 1673. november, fol. 3–14. 1673. november 6.; SZABÓ: i. m., 307–308.

⁶¹ MNL OL, E 148, Magyar Kamara Archívuma, Neoregstrata acta, fasc. 1744., nr. 54.

⁶² ÖStA, FHKA, HFU, r.Nr. 245., 1673. november, fol. 175–292., 1673. november 29. A novemberi konferencia jelentőségére már S. Varga Katalin is felhívta a figyelmet: S. VARGA: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, 65–66.

⁶³ ÖStA, FHKA, HFU, r.Nr. 245., 1673. november, fol. 269r–277v, 291r–292r.

Véleményem szerint ezzel a november végi konferenciával adott az udvar szabad utat a prédikátorpereknek. Míg pár héttel korábban a bányavárosok esetében még igyekeztek mérsékelni a hatásokat, vagy míg 1673 késő tavaszán még engedékenyebbnek bizonyultak a felső-magyarországi városok ügyében, itt egyértelműen a pozsonyi rendkívüli bíróság előtti peres eljárás mellett döntöttek. Nagyon fontos megjegyezni, hogy Kollonich és Pálffy hatására már itt hangsúlyozták, hogy a perek politikai okokból, lázadás vádjával indulnak, és nem vallási indítatásból. Ez az 1674. évi gályarab-perben folyamatosan visszakösző elemmé vált. Ez aligha véletlen, hiszen épp Kollonich és Pálffy volt az a két országos dikasztériumot vezető személy, aki a prédikátorpereket lefolytató pozsonyi bírák között is megjelent.⁶⁴ A gályarabperrel foglalkozó történészek kivétel nélkül felhívták rá a figyelmet, hogy a Szelepcsényi érsek részére címzett 1674. január 6-i uralkodói rendelet, amely a lőcsei és késmárki prédikátorok és társaik, valamint a soproni polgárok ellen rendel el eljárást, csak a jegyzőkönyvből ismert.⁶⁵ Január 4-én, vagyis két nappal korábban küldte meg azonban a Magyar Kamara a Szepesi Kamarának a november végi konferencián tárgyalt és november 29-én kiadott pontokat.⁶⁶ Az ebben szereplő „*Praedicans Leutschoviensis, una cum complicibus suis, nota infidelitatis infectis, ad inquisitionem huc Posonium citandus*” kitétel egyértelműen köszön vissza a jegyzőkönyvbe bemásolt január 6-i rendelet „*Leuchouiensis et Késmarkienses praedicantes, veluti non postremi foedae illius rebellionis auctores cum complicibus ac aliis sibi similibus [...] citandi sint*” megfogalmazásában.⁶⁷ Mindezek alapján véleményem szerint ki lehet jelenteni, hogy a lelkészek elleni gályarabper az 1673. november 26–27-i bécsi audiencián dőlt el.

A „kassai modell” a bujdosók 1672. évi támadására adott válasz volt, amelyben egy átfogó, a protestánsokat sújtó erőszakos ellenreformációs terv rajzolódott ki. Bár a bécsi udvar 1673 tavaszán nem reagált érdemben a tervezetre, azt a Szepesi Kamara vezetői a felkelés mellé állt városok ügyével összekapcsolva napirenden tartották. A végső lépést azonban Szelepcsényi György esztergomi érsek tette meg az első, 33 lelkész ellen elindított perrel. A bécsi udvar végül 1674 novemberében lényegében szabad jelzést adott a protestáns lelkészek elleni fellépéshez.

A per és a prédikátorok sorsa

Az, hogy az uralkodói rendelet csak egyes városok lelkészei, és nem az egész lelkészi kar ellen szóltak, feltehetőleg arra vezethető vissza, hogy a bécsi udvar tisztában volt vele, hogy egy ilyen rendelkezés diplomáciai vihart kavarhatott volna. A birodalom

⁶⁴ S. VARGA: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, 40–41. Pálffy és Kollonich mellett további bírák: Szelepcsényi György érsek, helytartó, Széchényi György kalocsai érsek, Sennyey István veszprémi püspök, Gubasóczy János pécsi püspök, Forgách Ádám országbíró, Esterházy Pál, Pálffy Miklós, Károlyi László.

⁶⁵ S. VARGA: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, 149–150.

⁶⁶ MNL OL E 250, fasc. 46., nr. 8., 1674. január 4.

⁶⁷ S. VARGA: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, 149.

evangélikus rendjei, a *Corpus Evangelicorum*, élükön a brandenburgi választóval már 1672-től kezdve tiltakoztak a magyarországi protestánsokat ért sérelmek ellen.⁶⁸ Ez azonban nem akadályozta meg a pozsonyi törvényszéket, hogy a pert 1674-ben tömegessé tegyék, lényegében a teljes magyarországi protestáns lelkészi és iskolamesteri réteget célkeresztbe állítva.

A Magyar Kamara 1674. január 19-én küldte meg a Szepesi Kamarának a készmárki, löcsei és a tizenhárom szepesi városi lelkészt március 5-re Pozsonyba idéző rendeletet. A Magyar Kamara egyben elrendelte a vizsgálat megkezdését Lőcse, Bártfa, Kisszeben és Késmárk városok ellen.⁶⁹ A vádak a már ismert, 1670 után bővülő vádlista főbb pontjaival egyeztek: felkelésben való részvétel és felbujtás, istenkáromlás és szentséggyalázás, a törökkel való kapcsolattartás. Valamivel több mint hétszáz személy kapott idézést, ebből végül háromszáznál többen jelentek meg személyesen Pozsonyban. Ahogy Péter Katalin megállapította, a per nem a tömeges idézés miatt vált híressé, és alapjában véve nem különbözött az 1674 előtti felségsértési perek többségétől. Az 1674 tavaszán Pozsonyban lezajlott eljárást a beidézett és megjelent lelkészek ellenállása és kitarása tette rendkívülivé.⁷⁰

Az eljárás során a tanúvallomások összeállításának tendenciózusságára több jel is utal. A csornai káptalan által felvett pápai tanúvallomásokban annyi hamisítás történt, hogy a tanúk által kezdeményezett eljárást követően a vallomások felvételét meg kellett ismételni. A veszprémi vallomások hamisítása is felmerült, itt két vádlott, valamint a veszprémi végvár katonái is tiltakoztak a vallomások manipulálása ellen.⁷¹ A jegyzőkönyv szövegének elemzése is ebbe az irányba mutat, többek között a magyar nyelvű tanúvallomások latinra fordítása során bővítették az abban található információkat. S. Varga Katalin is arra mutatott rá, a vallomások felvétele a protestáns lelkészek ellen az 1670-es évek elejétől folyamatos volt, és a nagy perben célzottan használták fel ezeket a korábbi vallomásokat.⁷²

A törvényszék már a tárgyalás kezdetén kilátásba helyezte a halálbüntetést, amely alól három módon lehetett megmenekülni: katolizálás által, az országból való kivándorlással vagy lelkészi hivataluk letétele révén. 1674. április 4-én a pozsonyi érseki palotába hívták a beidézett lelkészeket. Akik hivataluk letétele mellett Magyarországon kívántak volna maradni, azoknak az ajtótól jobbra kellett gyülekezniük, akik pedig a kivándorlást vállalták volna, azoknak pedig balra kellett állniuk. Az ajtó előterében csak azok maradhattak, akik a halált választják. A jelenlévő prédikátorok mind együtt mozdultak: az ajtóban maradv a halálos ítéletre vártak. A törvényszék

⁶⁸ BAHLCKE, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, 217.

⁶⁹ MNL OL E 250, fasc. 46., nr. 15., 1674. január 19.

⁷⁰ PÉTER: A magyarországi protestáns prédikátorok, 206–207.

⁷¹ Uo., 200–201. A veszprémi tanúvallomások és annak jegyzőkönyve, valamint a pozsonyi jegyzőkönyvbe beemelt veszprémi vallomásszövegek alapos összehasonlítását ld. F. TÓTH Péter: „Igen elkezdtétek kergetésünket”. Az 1674-es gályarabper veszprémi jegyzőkönyve, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, *A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai* 41, 2018, 18–23.

⁷² S. VARGA: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve, 88–98.

kényszerű helyzetbe került a váratlan ellenállás nyomán, kénytelenek voltak a fő- és jószágvesztést kimondani, jóllehet nyilvánvaló volt annak végrehajthatatlansága. I. Lipót természetesen nem írhatott alá ennyi halálos ítéletet, így Bécsből azt az utasítást küldték, hogy négy lelkészt zárjanak el, a többieket száműzzék. Ezt azonban a bíróság nem akarta elfogadni, továbbra is a kötelezvények (reverzálisok) aláírását és a száműzést kívánták elérni a beidézett lelkészeknél. Hosszas, sikertelen eljárást követően végül Kollonich Lipót javaslatára merült fel a gályarabság lehetősége, jóllehet a korábban hozott halálos ítélet soha nem került felfüggesztésre.⁷³

A következő hónapok során sikerült egyre több elítéltet megtörni, és rávenni a reverzálisok aláírására, miután sokakat az ország különböző börtöneibe szállítottak át. 1675 elejére negyvenkét fogoly maradt a berencsi, komáromi és lipótvári erődökbe szétszórva. Őket 1675 tavaszán Nápolyba hurcolták. Útközben hárman megszöktek, heten meghaltak. A harminckét életben maradt foglyot Buccariban és Nápolyban adták el gályarabnak.⁷⁴

Konklúziók

Európa protestáns országaiban hatalmas felzúdulást váltott ki a magyar lelkészek sorsa. Svájcban adományokat gyűjtöttek, hogy a nápolyi alkirálynál kiváltsák a prédikátorokat, végül azonban a holland diplomácia ért el komolyabb sikereket. Hamel Bruyninx bécsi holland követnek sikerült rávennie a holland kormányt, hogy diplomáciai lépéseket tegyenek. A bécsi udvarban azonban továbbra is a reverzálisok aláírásához kötötték a rabok elengedését. A holland követ ezt végül megtette a rabok nevében, továbbá a Svájcban gyűjtött adományok felhasználásával kifizette a személyenkénti száz tallér váltságdíjat is.

A francia–holland háború következtében a Földközi-tengeren ekkor Michiel de Ruyter admirális irányítása alatt jelentősebb holland flotta működött, amely 1675 végén a nápolyi partok közelében foglalt állást. De Ruyter több levélben maga is kérte a nápolyi alkirályt, Fernando Fajardot, Los Velez márkiját, hogy segítse a magyar gályarabok szabadon engedését. Erre 1676. február 11-én került sor, a huszonhat még életben lévő magyar rabot ekkor szállították a holland admirális hajójára. Emellett a tengermelléki Buccariban eladott csoportból öt túlélő 1676 májusában szabadult meg II. János György szász választófejedelem közbenjárására.⁷⁵

A kiszabadult harmincegy gályarab-prédikátor Svájcban, protestáns német tartományokban, valamint Hollandiában és Angliában talált új otthonra. A kezdeti pozitív fogadtatásukat azonban beárnyékolta a fogadó országokban, hogy a szabadult gályarabok, például evangélikus részről Lányi György, írásban is támadták azokat az

⁷³ PÉTER: A magyarországi protestáns prédikátorok, 207–209.

⁷⁴ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 1985, 115–116.

⁷⁵ BITSKEY István – PUSZTAI GÁBOR (szerk.): *Michiel Ruyter és Magyarország*, Budapest, Debreceni Egyetem Néderlandisztikai Tanszék, 2008.

exuláns prédikátorokat, akik a reverzális aláírásával menekültek el Magyarországról.⁷⁶ A gyászévtized sokkja azonban komoly hatással bírt a protestáns egyháztörténet-írárra is. Református oldalról Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis* a gályarabok történetét mutatta be, amely később Debreceni Ember Pál nagy református egyháztörténetébe, a *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* című munkába is bekerült. Evangélikus részről id. Burius János gyűjtött *Micae historico-chronologicae Evangelico-Pannonicae* című művében egyháztörténeti adatokat, főleg a gyászévtized eseményeiről.⁷⁷ Átfogó evangélikus egyháztörténet majd csak a 18. században keletkezett, jóllehet Krmann Dániel *Hungaria evangelicaja* kéziratban maradt.⁷⁸

Az ellenreformációs kísérlet – ahogy Benczédi László írta már 1975-ben – meddő maradt. A végsőig kitartó prédikátorok még a gályákon sínylődtek, amikor 1675–1676 folyamán a Magyar Királyság egyre több szegletéből számoltak be kamarai, katonai és katolikus egyházi képviselők a protestáns lelkészek és iskolamesterek viszsztatéréséről, a gyülekezeti élet újraindulásáról.⁷⁹ A bécsi udvar ráadásul szinte már a nagy perrel egyidőben belátta, hogy a társadalmi feszültségek csökkentése érdekében engedményekre kényszerül. A bujdosók katonai potenciáljának csökkentése és a fellelőkhöz átvált katonák visszacsábítása érdekében az udvar és a hatóságok engedményekre kényszerültek, főleg ami a végvári katonaság körében folyó protestáns vallásgyakorlatot érintette. Elsősorban a Haditanács és a Gubernium hajlott a kiegyezésre és a vallásügy rendezésére, természetesen az addig elért katolikus eredmények sérelme nélkül. 1674. április 26-án a Paris von Spankau tábornoknak megküldött királyi rendeletben meghagyták, hogy egyes véghelyeken, így Szendrőn, Ónodon, Putnokon, Nagykállóban és Szatmáron engedjék meg egy-egy református, illetve evangélikus lelkész tartását, mivel részben ettől remélték a protestáns katonaság megmaradását. A felső-magyarországi véghelyeknek biztosított engedményeket hamarosan újabbak követték. 1675. január 13-án a pápai, veszprémi, vázsonyi, tihanyi, lévai és füleki végvárakban szolgáló protestánsoknak adtak vallásügyi védlevelet. Ez azonban elméletben nem jelentette, hogy engedték volna a prédikátorok működését vagy a templomok visszaadását, a gyakorlat azonban mást mutatott. A fő elv így az lett, hogy a végvárakban működő lelkészek semmiképpen sem mehetnek ki a közeli falvakba, hogy az ottani árván maradt gyülekezeteket is ellássák.⁸⁰

Mindez persze közel sem volt elég ahhoz, hogy a társadalmi-felekezeti konfliktusokat megoldják. Az 1670-es évek végétől felemelkedő Thököly Imre és kuruc mozgalmának egyre fényesebb katonai sikerei, majd az újabb oszmán támadás és hadjárat

⁷⁶ KOWALSKÁ, Eva: Günther, Klesch, Láni und die anderen. Zur Typologie der ungarischen Exulanten des 17. Jahrhunderts, *Acta Comeniana*, 20–21. évfolyam, 2007, 49–64.

⁷⁷ MAKKAI László (szerk.): *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 23–28.

⁷⁸ ZSILINSZKY Mihály: *Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei, 1663–1740*, Budapest, Müller Károly Ny., 1899, 83–94.

⁷⁹ BENCZÉDI: A prédikátorperek II., 266–267.

⁸⁰ MIHALIK: *Papok, polgárok, konvertiták*, 199–200.

fenyegetése meghátrálásra kényszerítette a bécsi udvart. Az 1681. évi soproni országgyűléssel a Habsburg udvari politika kísérlete egy központi kormányzati berendezkedésre elbukott, a magyar rendi berendezkedés visszaállt, amelynek legszimbolikusabb lépése egy új nádor megválasztása volt Esterházy Pál személyében. Az országgyűlésen elfogadott vallásügyi törvényekkel (25–26. törvénycikkelyek) igyekeztek egy felekezetek között kompromisszumot elérni, ami részben a katonai végváraknál 1674-től alkalmazott területi engedményekre épült.

A 25. cikkellyel engedélyezték a szabad vallásgyakorlatot, ám fontos kitétel volt, hogy a földesurak jogainak fenntartásával. Ez azt jelentette, hogy a földesúr tiltakozása esetén az adott településen nem volt lehetőség a protestáns vallásgyakorlat felújítására. A prédikátorperek személyi következményeit is felszámolta ez a törvénycikkely, mivel engedélyezték a száműzött vagy reverzálist adott lelkészek és iskolamesterek visszatérését és hivatásuk gyakorlását. A 26. cikkely főként a templomokról rendelkezett. Általános elv volt, hogy a protestáns felekezetek a híveiktől épített, de római katolikus rítus szerint soha fel nem szentelt templomokat őrizhették meg. Ám ez azt jelentette, hogy a középkori, katolikus eredetű vagy a protestánsok által épített, de az 1670-es évek ellenreformációja során elfoglalt és katolikus rítus szerint felszentelt templomok nem estek a cikkely hatálya alá. A törvény szigorú territoriális megosztást is tett: míg Alsó-Magyarországon vármegyénként kijelölt az utóbb artikulárisnak nevezett helyeket protestáns vallásgyakorlatra, addig a felső-magyarországi és az oszmán hódoltság alól éppen felszabadult vármegyékben lényegében a status quót hagyta helyben. A szabad királyi városokban, valamint a bányavárosokban Pozsony példájára az evangélikusoknak megengedték, hogy saját költségükön a külvárosban építhessenek templomot, iskolát és paplakot kijelölt helyen. A törvénnyel már egykorúan mindenki elégedetlen volt: a katolikusok sokallták, a protestánsok kevesellték a törvény által biztosított engedményeket. A bécsi udvar pedig – főleg Thököly Imre bukását (1685) követően – egyre korlátozóbb módon értelmezte a törvényeket, amit a nevezetes 1691. évi királyi rendeletben, az *Explanatio Leopoldinában* fejtettek ki.⁸¹

Az erőszakos ellenreformáció ugyan alábbhagyott, de II. József Türelmi Rendeletéig a soproni vallásügyi cikkelyek, majd az azokat újraértelmező királyi rendeletek nyújtotta korlátozott lehetőségek között volt lehetőség csupán a protestáns vallásgyakorlatra. A lelkészek kiállása és az 1671–1681 közötti gyászévtized következményei miatt ezért lett a gályarabper erős, máig tartó történeti „emlékhelye” a magyarországi protestánsok identitásának.

⁸¹ MIHALIK Béla Vilmos: Az 1681. évi vallásügyi cikkelyek alkalmazása a gyakorlatban. A Draskovich-Erdődy és a Csáky-féle királyi vallásügyi bizottságok működése, in CSORBA Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, *Reformáció Öröksége* 2, 2020, 55–68.

The trial 1674 against Protestant clergymen in Hungary and the Viennese court

This article examines the background to the galley trial of 1674 with a particular focus on the anti-Protestant chamber and church proposal package, which was drawn up in Kassa in February 1673, and its reception in Vienna. Using new sources, the author reconstructs the political and religious preparations for the trial and shows that the plan to expel the preachers was not a purely ecclesiastical initiative, but found broad support in the city, among the monks and in the chambers. After an initially moderate reaction from the Viennese court, the action against the Protestants at the end of 1673 was closely linked to the political control of the anti-Habsburg uprising.

The immediate background of the trial culminated in the Vienna Conference at the end of 1673, which paved the way for the extraordinary trial in Bratislava, and in the negotiations of 1673 in Kassa, which are well known through the research of László Benczédi. The analysis of the state sources shows how religious intolerance and political centralisation were interwoven in the proceedings against the Protestant congregations and their pastors.

Keywords: slaver's lawsuit, counter-Reformation, Szepesi Chamber, court of Vienna, Wesselényi movement, refugees, Protestant religious practice

A magyarországi protestáns lelkészek elleni 1674. évi per és a bécsi udvar

A tanulmány az 1674-es gályarabper előzményeit tárja fel, különös figyelmet szentelve az 1673 februárjában Kassán kidolgozott protestánsellenes kamarai és egyházi javaslatcsomagnak, valamint annak bécsi recepciójának. A szerző új források bevonásával rekonstruálja a per politikai és vallási előkészítését, rámutatva, hogy a prédikátorok elűzésének terve nem pusztán egyházi kezdeményezés volt, hanem széles körű városi, szerzetesi és kamarai támogatást élvezett. A bécsi udvar kezdeti mérsékelt reakcióját követően 1673 végére a protestánsokkal szembeni fellépés szorosan összekapcsolódott a Habsburg-ellenes felkelés politikai kezelésével.

A per közvetlen előzményei a Benczédi László kutatásai révén jól ismert 1673-as kassai tárgyalások mellett az év végén tartott bécsi konferenciában csúcsozódtak ki, amely megnyitotta az utat a pozsonyi rendkívüli bírósági eljárás előtt. A kormányzati források elemzéséből kiderül, hogy a vallási türelmetlenség és a politikai centralizáció miként fonódott össze a protestáns gyülekezetek és lelkészeik elleni eljárásokban.

Kulcsszavak: gályarabper, ellenreformáció, Szepesi Kamara, bécsi udvar, Wesselényi-mozgalom, bujdosók, protestáns vallásgyakorlat